

Demografski procesi i struktura obitelji (europska iskustva)

Vlado Puljiz

Studijski centar socijalnog rada
Pravnog fakulteta
Sveučilište u Zagrebu

Izvorni znanstveni članak
UDK 314.3:316.356.2
Primljeno: srpanj 1995.

Šezdesetih godina pa nadalje u gotovo svim europskim zemljama dogodio se veliki zaokret u demografskim trendovima. On je, prije svega, obilježen stanovitim padom stope fertiliteta ispod razine reprodukcije. To je utjecalo na poremećaj ukupne demografske strukture. Glavni uzroci ove demografske recesije jesu promijenjen odnos mladih ljudi prema obitelji, zapošljavanje žena te kontrola rađanja djece. U skladu s tim je i diferencijacija obiteljskih oblika. Klasična nuklearna obitelj u kojoj je otac kao hranitelj zaposlen, a majka je domaćica i odgajateljica djece, sada je u manjini u odnosu na druge obiteljske oblike. Danas preteže obitelj s oba zaposlena roditelja (dva hranitelja), a također je znatan udio jednoroditeljskih obitelji te parova bez djece.

Uvod

U nas su u posljednje vrijeme žive rasprave o demografskim kretanjima. O tome je bilo dosta napisa u novinama, rasprava na radiju i televiziji. U nekoliko navrata nepovoljnim kretanjem stanovništva bavio se i Sabor, a u svojoj poslanici s kraja 1994. godine na demografske je probleme Hrvatske i potrebu njihovog prevladavanja upozorio i Predsjednik Republike. Sljedom toga u Ministarstvu razvitka i obnove prije nekoliko mjeseci formirana je radna grupa sastavljena od istaknutih demografa i drugih stručnjaka. Ona je priredila dokument o demografskom stanju zemlje te prijedloge mjera kojima je cilj da se ono poboljša. Mjere ipak nisu javnosti obznanjene, jer one, u krajnjoj liniji, ovisе o novoj strukturi državnih izdataka. Tim je povodom u HAZU održana znanstvena konferencija koja se bavila demografskom problematikom koja je dodatno pojasnila neke njene aspekte.

Ocjena koja gotovo svugdje prevladava jeste da je demografsko stanje u Hrvatskoj vrlo zabrinjavajuće i da više ne smijemo pasivno promatrati kako se negativni trendovi produbljuju, nego da je potrebna intervencija države koja će pokrenuti demografsku obnovu. Razlike koje se javljaju u tretiranju demografskih problema tiču se upravo tih mjera koje treba poduzeti, njihovog sadržaja i načina izvedbe.

Demografski problemi u čvrstoj su svezi s obiteljskom strukturom, ali i s pojedincima ko-

ji unutar ili izvan obitelji žive. Naime, demografski proces kao makrofenomen agregat je ogromnog broja mikroprocessa koji se dešavaju na razini obitelji ili pak na razini pojedinaca. Oni odražavaju stanje temeljnih jedinica društva, njihov način života, vrijednosti, životne orijentacije. Stoga je, radi razumijevanja problema, demografske analize potrebno dovesti u vezu s obiteljskom i individualnom razinom, a u interpretacijama pojava poslužiti se nizom drugih faktora koji stoje u pozadini demografskih fenomena. Tada će naša znanja biti vjerodostojnija, a akcije koje ćemo poduzeti bolje utemeljene.

U našem časopisu mi smo objavili nekoliko napisa o demografskim procesima te o stanju obitelji. No čini nam se da situacija zahtijeva dodatne informacije i pojašnjenja. Naši su demografski problemi veoma kompleksni da bi ih jednostavno i definitivno objasnili i lako došli do rješenja. Nije u pitanju traženje definitivne formule, neke vrste panaceje, nego praćenje procesa i reakcije njima prilagođene.

U tom smislu učinilo nam se korisnim da ovdje predočimo neke aspekte demografske situacije u Europi, s posebnim osvrtom na promjene u obitelji. Drugi prilog koji ćemo objaviti u sljedećem broju posvetit ćemo politikama prema obitelji u raznim europskim zemljama.

Nadam se da će ovi tekstovi pomoći u razumijevanju naše situacije. Naime, bez obzira na

specifične okolnosti u kojima se nalazi (domovinski rat, okupacija dijela teritorija, pad životnog standarda, teške socijalne prilike) Hrvatska, ipak, i u demografskom pogledu, slijedi opće europske trendove i ne može im, kada bi i htjela, izbjeći. Stoga nam je potrebno znanje o tome što se na demografskom planu posljednjih decenija događalo u pojedinim dijelovima Europe i kakve su danas europske populacijske i obiteljske politike.

Poslijeratna demografska obnova Europe

Neposredno nakon drugog svjetskog rata Europa je doživjela veliku demografsku obnovu. Uostalom, to se i moglo očekivati nakon katastrofe koja ju je zadesila. Ta se demografska obnova ogledala u pozitivnim pokazateljima o kretanju stanovništva, prije svega u povećanim stopama fertiliteta i nupcijaliteta. Na primjer, stope ukupnog fertiliteta, koje pokazuju broj djece koji u fertilnoj dobi u prosjeku rodi jedna žena, u glavnim europskim zemljama, kako pobjednicama tako i pobijedenima, nadmašile su predratne stope. Ono što je iznenadilo demografe jeste to da razdoblje demografskog preporoda, kako se na osnovi povijesnog iskustva očekivalo, nije uobičajeno kratko trajalo, nego se produžilo na cijele dvije decenije. Dokaz tome su podaci o stopama fertiliteta u tri glavne europske zemlje: Francuskoj, Velikoj Britaniji i Njemačkoj.

Tablica 1.

Stope ukupnog fertiliteta u Francuskoj, Velikoj Britaniji i Njemačkoj 1921-1965. godine

Razdoblje	Francuska	Velika Britanija	Njemačka*
1921-1925.	2.42	2.39	2.62
1926-1930.	2.30	2.01	2.10
1931-1935.	2.16	1.79	1.84
1936-1940.	2.07	1.79	2.24
1941-1945.	2.11	1.98	1.90
1946-1950.	2.98	2.39	2.07
1951-1955.	2.72	2.19	2.10
1956-1960.	2.70	2.51	2.33
1961-1965.	2.84	2.83	2.50

* Nakon 1945. godine radi se o Saveznoj Republici Njemačkoj.

Izvor: Patrick Festy, *La fécondité des pays occidentaux 1870 à 1970*, Paris, Cahiers INED n° 85, 1975, pp. 97-98 i p. 152.

Stope fertiliteta u dvije poslijeratne decenije osjetno su nadmašile stope iz tridesetih godina. Izuzetak čini hitlerovsko razdoblje u Njemačkoj 1936-40. kada je u toj zemlji vodena snažna pronatalitetna politika, koja se odrazilila na povećanom priraštaju stanovništva. Te su stope bile iznad proste reprodukcije stanovništva koja se, prema demografskim proračunima, postiže pri stopi fertiliteta od 2.10 prosječno rođene djece od strane jedne žene. (Wertheimer - Baletić, 1992).

Da se radilo o značajnoj demografskoj renesansi koja je oživjela staru i umornu Europu svjedoče podaci o tzv. specifičnim stopama fertiliteta koji govore o prosječnom broju djece koje rode žene određene generacije. Naime, generacija žena rođena početkom stoljeća (preciznije 1900. i 1910. godine) rodila je prosječno osjetno manje djece nego generacija rođena 1920. i 1930. godine. Prve dvije generacije žena radale su uglavnom između dva svjetska rata, a druge dvije nakon drugog svjetskog rata. Ilustrirajmo to primjerom Francuske. U Francuskoj je žena rođena 1900. godine u prosjeku donijela na svijet 2.1 dijete, rođena 1910. godine 2.3 djeteta, rođena 1920. godine 2.5 djeteta, a žena rođena 1930. godine 2.6 djeteta. Slično je bilo i u drugim europskim zemljama, kao što je V. Britanija, Norveška, Švedska, a također i SAD i Australija (Festy, 1979).

Demografi ukazuju na još jedan indikator poslijeratnog pomlađivanja populacije u Europi. Radi se o prosječnoj dobi stupanja u brak koja se u poratnoj dobi, sve do sedamdesetih godina, osjetno smanjila. Uzmimo opet primjer Francuske, koja u tom pogledu svakako nije izuzetak. Ovdje je prosječna dob stupanja u brak 1946. godine kod muškaraca iznosila oko 27, a kod žena oko 24 godine. Međutim početkom sedamdesetih godina dob stupanja u brak smanjila se na 24.4 godine kod muškaraca i 22.4 godine kod žena (INED, 1983).

Raniji brakovi pokazatelj su povećanih stopa nupcijaliteta (broj sklopljenih brakova u odnosu na broj stanovnika), koje su zabilježene u svim europskim zemljama. Zanimljivo je da su stope divorcijaliteta (razvoda braka) ostale relativno stabilne suprotno očekivanjima da će mladi brakovi izazvati veći broj razvoda.

Postavlja se pitanje: koji su uzroci poslijeratne demografske obnove u Europi? Njih tre-

ba tražiti u poboljšanju životnih uvjeta, velikim mogućnostima zapošljavanja, obnovi povjerenja u budućnost koja je stvorila atmosferu optimizma i poleta. Sve je to pratila renesansa ideje o obitelji, kojoj je svugdje porasla vrijednost.

U vezi s poslijeratnom atmosferom narslog familizma može se navesti pojava u SAD gdje se velik broj žena, nakon razdoblja zapošljavanja u toku rata, povukao u kuću prihvaćajući se dobrovoljno uloge majke i domaćice.

Demografska obnova i obnova obitelji imala je odraza u političkim i zakonskim dokumentima u razdoblju nakon rata. Godine 1948. Opća deklaracija o pravima čovjeka proklamira obitelj kao prirodnu i temeljnu instituciju društva. U mnogim europskim zemljama inauguriraju se populacione politike. U Francuskoj Charles de Gaulle govori o "12 milijuna lijepih beba" koje Francuskinje trebaju roditi (Jones, 1985). U Sovjetskom Savezu, koji je u ratu teško demografski stradao, pojačava se politika u korist obitelji, utemeljena još 1936. godine. U socijalističkoj Jugoslaviji, također, snažno se potpomažu višečlane obitelji zaposlenih u državnom sektoru dok se zanemaruju obitelji u privatnom sektoru (seljačke i obrtničke obitelji). Početkom pedesetih dječji su dodaci u bivšoj Jugoslaviji dosizali četvrtinu dok su početkom sedamdesetih pali na 4% ukupnih prihoda radničkih obitelji (Rendulić, 1970). Čini se da je jedino Savezna Republika Njemačka zazirala od pronatalitetne politike, nastojeći se udaljiti od Hitlerovih mjera demografskog "snaženja nacije", koje su, zajedno s nacističkim režimom, bile više implicitno nego javno proskribirane.

Vidimo da se gotovo svugdje u Europi nastojalo ojačati obitelj. No nije se radilo o povratku tradicionalnoj brojnoj obitelji iz predindustrijskog doba, nego o konjugalnoj, gradskoj obitelji temeljenoj na emotivnoj vezi koja je pronašla novu ravnotežu.

Zanimljivo je da se upravo u to vrijeme pojavila Parsonsova teorija obitelji koja je na teoretskom planu sankcionirala novonastalu obiteljsku situaciju. Pojednostavljeno rečeno, Parsons smatra da otac u obitelji ima instrumentalnu ulogu, što znači da joj osigurava sredstva za život i održava odnose s društvom, a da žena obavlja ekspresivnu ulogu, tj. kreira prisnu obi-

teljsku atmosferu. Tako se istovremeno osigurava i efikasnost i solidarnost grupe. Takva obitelj s unutrašnjom toplinom i vanjskom efikasnošću može se, mislio je Parsons, uspješno integrirati u poslijeratno društvo u punoj ekspanziji (Parsons, 1955).

Sve je, dakle, u prve dvije poslijeratne decenije u pogledu demografskih trendova, perspektiva obitelji, izgledalo lijepo i optimistično. No ipak se nije tako dogodilo. U pozadini ove idilične slike društva odvijale su se dubinske promjene koje će prouzrokovati velike demografske i socijalne poremećaje.

Nova demografska recesija

Demografski indikatori počeli su se mijenjati oko sredine šezdesetih godina. Obično se kao početak preokreta uzima 1965. godina. Treba upozoriti na stope fertiliteta kod kojih je prvo zapažena tendencija pada.

U glavnim europskim zemljama opće stope fertiliteta oko 1965. godine kretale su se između 3.2 i 2.5 djeteta po ženi, u 1970. godini te su stope bile između 2.5 i 2.0 djeteta po ženi, godine 1975. većina stopa fertiliteta kretala se između 2.0 i 1.5 djeteta. Ukupne stope fertiliteta opale su i u SAD i Kanadi. U SAD je ta stopa 1965. godine iznosila 2.91, a 1984. godine 1.82. U Kanadi je istovremeno pala s 3.15 na 1.69 (Roussel 1989). Dakle, nakon "baby boom-a" šezdesetih slijedio je "baby bust" sedamdesetih i osamdesetih godina. Američki autori predviđaju da će stopa fertiliteta krajem devedesetih porasti, a 2020. godine iznositi 1.9 (C.E. Steuerle, J.M. Bakija, 1994).

Promjene su, dakle, bile drastične. U svim je razvijenim zemljama stopa fertiliteta pala ispod razine proste reprodukcije stanovništva.

Usporedbe radi spomenimo da je u Hrvatskoj stopa fertiliteta 1960. godine iznosila 2.18, u 1970. godini 1.89, u 1980. godini 1.92, a u 1990. godini 1.75 (Wertheimer - Baletić, 1992, str. 241).

U tom smislu značajna je usporedba konačnih stopa fertiliteta za tri generacije žena, rođenih 1910, 1935. i 1955. godine. Prva je generacija žena svoje glavno fertilno razdoblje imala tridesetih godina, druga pedesetih i šezdesetih, a treća osamdesetih godina.

Tablica 2.
Fertilitet žena rođenih 1910, 1935. i 1955. godine u nekoliko europskih zemalja

Zemlja	Godina		
	1910.	1935.	1955.
SR Njemačka	2.0	2.2	1.5
Velika Britanija	1.8	2.4	2.0
Danska	2.2	2.4	1.8
Francuska	2.2	2.6	2.1
Norveška	2.1	2.5	2.0
Nizozemska	2.9	2.5	1.8
Švedska	1.9	2.2	1.9
Švicarska	2.0	2.2	1.7

Izvor: Za generaciju 1910. i 1935. P. Festy, *La fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*, op.cit.

Za generaciju 1955. procjene INED.

Ove podatke o fertilitetu najbolje interpretira L. Roussel kada kaže: "Promjene koje su se u fertilitetu desile između 1960. i 1980. godine mogu se otprilike rezimirati rekavši da je najčešći broj djece po obitelji pao s troje na dvoje. Ta se promjena jasno odražava u dobnim piramidama industrijskih zemalja; baze tih piramida se sužavaju, a to najavljuje novo smanjivanje nataliteta i starenje populacije." (Roussel, 1989, p. 76).

Razumljivo, mi znademo da zapadne zemlje u pogledu demografskih trendova imaju tu prednost da mogu računati s imigracijom iz drugih dijelova svijeta, pa tako nadoknaditi deficit stanovništva. Ipak, te su zemlje oprezne kada je riječ o imigrantima i iz različitih razloga nastoje ograničiti njihov broj.

Treba reći da demografska recesija nije zahvatila samo razvijeni europski sjever, nego i slabije razvijeni europski jug.

Tablica 3.
Evolucija fertiliteta u Španjolskoj, Grčkoj, Italiji i Portugalu između 1960. i 1984. godine

Godina	Stopa ukupnog fertiliteta			
	Španjolska	Grčka	Italija	Portugal
1960.	2.81	2.22	2.37	3.01
1965.	2.92	2.55	2.55	3.07
1970.	2.85	2.40	2.38	2.62
1975.	2.80	2.33	2.19	2.59
1980.	2.18	2.21	1.63	2.22
1985.	1.73	1.82	1.50	1.89

Izvor: Francisco Munoz Perez, *Le déclin de la fécondité dans le sud de l'Europe, Population*, 1989, N° 6.

Stope fertiliteta na europskom su jugu došle ispod razine onih u srednoj i sjevernoj Europi. Štoviše, noviji podatak za Italiju glasi da je stopa fertiliteta ovdje pala na 1.25 djeteta po jednoj ženi, što je vjerojatno najniža stopa u svijetu. Jedan od uzroka demografske regresije južne Europe bez sumnje je rudimentarna i oskudna politika prema obitelji. No o tome će biti riječi u drugom našem prilogu.

U skladu s podacima o fertilitetu su i drugi demografski pokazatelji. Prije svega oni koji se odnose na nupcijalitet. Stope nupcijaliteta u svim su europskim razvijenim zemljama također osjetno pale. U Francuskoj je broj neženja generacije 1955. oko 20%, a u Švedskoj iznad 30%. Istovremeno, porasla je prosječna dob stupanja u brak. U Francuskoj prosječna se dob stupanja u brak za muškarce povećala od 24.4 godine početkom sedamdesetih na 26.4 godine 1985. godine, a za žene isti su pokazatelji bili 22.4 i 24.3 godine (Roussel, 1989, str. 78).

S druge strane, u porastu je postotak razvoda brakova. Oko 1965. godine stopa divorcijaliteta (udio razvedenih u odnosu na sklopljene brakove) kretala se oko 10%, dok je osamdesetih godina porasla na 30%. Slično je i u izvan-europskim razvijenim zemljama. Nedavno su naše novine prenijele podatak da se u SAD razvodi svaki treći brak. Zanimljivo je da je istovremeno opao broj ponovno sklopljenih brakova u odnosu na broj razvoda, što znači da je za mnoge ljude opala privlačnost braka kao temeljne životne institucije.

Rezime ove nove demografske situacije u europskim zemljama najbolje je izražen sljedećim riječima L. Roussela koje, radi lakonskog stila, vrijedi citirati u originalu: "Ainsi donc, on se marie désormais moins et plus tard; on divorce davantage et plus tôt, on a moins d'enfants et on les met au monde à un âge plus élevé, on se remarie moins souvent à la suite d'un divorce".* (Roussel, 1989, p. 81).

Postavlja se pitanje: zašto je došlo do ovog demografskog poremećaja čije smo indikatore netom iznijeli? Tome bi trebalo posvetiti du-

* Tako se dakle ljudi manje i kasnije žene; razvode se više i ranije, imaju manje djece i rađaju ih u starijoj dobi, rjeđe se ponovno žene nakon što su se razveli".

blja istraživanja koja bi osvijetlila nama skrivenne veze demografskih i socijalnih fenomena koje su utemeljene u duhu vremena. Ipak, ovdje ćemo upozoriti na dva nezaobilazna faktora koji su bez sumnje utjecala na ponašanje obitelji u odnosu na broj djece. Jedan se tiče kontrole fertiliteta, koju je po prvi puta, zahvaljujući kontraceptivnim sredstvima i njihovoj dostupnosti, od šezdesetih godina pa naovamo zadobila žena. Ona je u pravom smislu riječi postala "svoga tijela gospodar". Ranije to nije bio slučaj. Fertilitet je bio nepredvidiv i blizak onome što nazivamo prirodnim stanjem. Sada su sredstva za regulaciju rađanja na dohvat ruke gotovo svim ženama i to je izazvalo bitne promjene u stopama fertiliteta. Na žalost, preciznih podataka o utjecaju planiranja na stope fertiliteta nema. No svojevremeno su ankete o broju željene djece pokazivale da se subjektivna projekcija veličine obitelji bračnih partnera nije osjetno razlikovala od stvarne veličine obitelji.

Drugi faktor na koji treba svratiti pažnju jeste zapošljavanje žena. Aktivna ženska populacija znatno se povećala u europskim zemljama. Rast udjela žena u ukupnoj radnoj snazi bio je dvostruko brži nego kod muškaraca. Žene su se po broju u zaposlenoj populaciji gotovo izjednačile s muškarcima u Švedskoj i Finskoj (48%), ali je i u mnogim drugim europskim zemljama njihovo sudjelovanje na tržištu rada iznad 40%. Godine 1986. žene su u Norveškoj činile 43.5% zaposlenih, Francuskoj 42.6%, Velikoj Britaniji 40.9%, Austriji 40.8%, Belgiji 39.7% (AISS, 1992). Prema jednom izvještaju OCDE-a početkom 21. stoljeća muškarci i žene gotovo će se izjednačiti na tržištu rada (RISS, 3-4/94). Taj izlazak žene pokazao se gotovo nezavisnim o gospodarskoj situaciji i općoj stopi nezaposlenosti. On je u svezi s razinom obrazovanosti žena koja danas ne zaostaje za razinom obrazovanosti muškaraca. Primjerice, na Sveučilištu u Zagrebu danas je od svih studenata polovinu djevojaka, dok ih je početkom stoljeća bilo samo 3%. Radi se, dakle, o pokretu koji je duboko ukorijenjen u razvijenim industrijskim zemljama. On nema prolazna obilježja. "Eventualni povratak žena u domaćinstvo s ciljem da se ublaži nezaposlenost i riješi problem preopterećenosti institucija za čuvanje djece, jednostavno nije realna solucija." (RISS, 3-4/94, str. 7).

Povećanje ekonomske aktivnosti žena izraz je njihovog nastojanja da se integriraju u trži-

šte rada i da participiraju u društvenom životu izvan obitelji. No isto tako dvostruki je dohodak, koji je obično vezan uz zapošljavanje žene, posljedica ekonomske nužde. On je postao uobičajena norma dobrobiti za suvremenu obitelj s djecom. U većini europskih zemalja obitelji koje raspolažu samo s jednim dohotkom, mada uz to imaju dodatne socijalne prestacije, u pravilu se nalaze u nepovoljnijem ekonomskom položaju ili su čak ispod linije siromaštva. Stoga je razumljivo da se radničke obitelji uglavnom oslanjaju na dva dohotka i da je žena koja radi isključivo u domaćinstvu postala iznimna pojava. Ravnoteža između profesionalne aktivnosti i obiteljskih obveza postala je jedna od centralnih preokupacija obitelji. To se, bez sumnje, odražava na način života i životne planove kao i na broj djece. Tome se prilagođavaju politike prema obitelji u mnogim europskim zemljama.

Pluralizam obiteljskih oblika

Mi smo do sada raspravljali o demografskim posljedicama recesije u zapadnim zemljama koju prije svega prepoznajemo u sniženim stopama fertiliteta i nupcijaliteta.

Međutim, ništa manje značajne posljedice nalazimo u strukturi obiteljskih oblika i u modalitetima putem kojih ljudi uspostavljaju svoj odnos prema instituciji obitelji.

U tom smislu neki autori govore o trendovima dezinstucionalizacije obitelji. Roussel spominje njena dva aspekta. Prvi se sastoji u tome da danas sve manje ljudi brak smatra jedinom formom zajedničkog života. Drugi aspekt dezinstucionalizacije sastoji se u pravnim inovacijama koje su u posljednjim decenijama učinjene, a doprinijele su labavljenju čvrstine braka.

François de Singly piše: "Brak nije atraktivan utoliko što se doživljava kao moguće zatvaranje u unaprijed određene uloge. Nasuprot tome, konkubinac - slobodna veza, kohabitacija - cijenjeni su jer se doživljavaju kao manje rigidni" (Singly, 1994). Izgleda da je od svih institucija zahvaćenih krizom šezdesetih godina (država, sveučilište, crkva), upravo brak doživio najveće promjene. U čemu se sastoji faktučna dezinstucionalizacija braka? Radi se o sve većem broju razvedenih ljudi koji žive sami budući da nemaju djece ili im nisu povjerena na čuvanje. Nadalje, radi se o narastajućem

broju razvedenih žena koje žive same, jer u braku nisu imale djece. Tu je sve veći broj jednoroditeljskih obitelji, zatim rekonponiranih obitelji u kojima žive partneri s djecom iz ranijih brakova ili bez djece. Konačno, riječ je o predbračnim vezama, konkubinatumima, kohabitacijama.

Navest ćemo neke podatke koji ilustriraju ove trendove. Udio parova koji žive u izvanbračnoj vezi u odnosu na ukupan broj parova narastao je u SAD od 1% u 1970. na 4% u 1984. godini. U Francuskoj je udio nevjenčanih parova porastao od 4% u 1975. na 7% u 1985. godini. Najveće su se promjene desile u Švedskoj, gdje je proporcija nevjenčanih parova porasla od 11% u 1975. na 18% u 1985. godini. Možda ovi podaci posebno ne impresioniraju, pogotovo kada je riječ o SAD i Francuskoj. No činjenica je da je zajednički život partnera bez ozakonjene veze mnogo češći kod mlađih generacija, što upućuje na buduće trendove.

Predbračna kohabitacija, koja nije sadržana u gornjem podatku, ili pak zajednički život bez kohabitacije gotovo su postali normom za mlade ljude na Zapadu prije stupanja u formalni brak. U Švedskoj je 1980. godine takva kohabitacija predhodila za 92% sklopljenih brakova, a u Francuskoj radilo se o 57% kohabitacija od ukupno sklopljenih brakova u razdoblju 1980-85. godine. (Roussel, 1989, str. 90 i 94). Možda su za dezinstitutionalizaciju najinteresantniji podaci koji se tiču izvanbračne djece. (Vidjeti tablicu u Dokumentaciji ovog broja). Sredinom šezdesetih godina postotak izvanbračnih rođenja u razvijenim zapadnim zemljama kretao se između 1.8% u Nizozemskoj i 9.5% u Danskoj. Jedino je odskakala Švedska s 13.8% izvanbračnih od ukupnog broja rođenja. Međutim, početkom devedesetih godina proporcija izvanbračnih rođenja bila je u Švedskoj 47.0%, u Danskoj 46.0%, u Francuskoj 28.4%. Jedino su malu stopu izvanbračnih rođenja zadržali Grčka - 2.0%, Italija - 6.3% i Japan - 1.1% (J. Bradshaw, J. Ditch, H. Holmas, P. Whitefore, 1993). Ako udio izvanbračnih rođenja prelazi 40%, onda se sigurno više od 50% prve djece izvanbračno rađa. Razlike koje se u pogledu broja izvanbračne djece javljaju među zapadnim zemljama svakako zaslužuju dodatna objašnjenja.

Što se tiče pravnog aspekta dezinstitutionalizacije treba podsjetiti da se država nije mišljala u bračne odnose tradicionalne obitelji.

Uostalom, ta je obitelj bila dovoljno čvrsta i pod kontrolom moralnih i religijskih normi da bi takva intervencija bila potrebna. Državno uplitanje u život obitelji koincidira s raširenim pojavom obiteljske anomije koja se u zapadnom industrijskom društvu javila u 19. stoljeću. U novije vrijeme u gotovo svim europskim zemljama zakonodavci su poduzeli niz mjera nastojeći smanjiti ingerenciju države u obiteljsku domenu, što znači prepuštanje mnogih aspekata zajedničkog življenja sporazumu samih bračnih partnera. Kao primjer može se uzeti sporazumni razvod braka, zatim pravo na pobačaj, pravno izjednačavanje partnera, podjela roditeljskih nadležnosti, egalizacija statusa bračne i izvanbračne djece, približavanje i izjednačavanje razine prava u bračnoj i izvanbračnoj zajednici. Nije dobro zaključiti da su ove promjene u legislativi uzrokovale faktičnu dezinstitutionalizaciju braka. Bolje bi bilo reći da su one slijedile stvarno stanje, koje je izmicalo postojećim normama pa je normativna prilagodba bila nužna.

Pojava mnogih izvaninstitutionalnih veza ili pak ostajanje u statusu neženje/neudate uzrokovala je konst'uiranje "ne-obiteljskog" sektora, koji više nije marginalna pojava u načinu života zapadnih ljudi.

Pored toga treba upozoriti na promjene u samom "obiteljskom" sektoru. One se mogu obuhvatiti pojmom pluralizacije obiteljskih oblika. Naime, obitelj koja je odgovarala poslijeratnom idealnom modelu (otac - hranitelj, majka - domaćica, dvoje djece) više nije najbrojnija kategorija u zapadnim zemljama (O diversifikaciji obiteljskih oblika vidjeti tablicu u rubrici Dokumentacija ovog broja časopisa). U nekim je zemljama taj tip obitelji gotovo iščezao. U SAD takva prosječna obitelj čini manje od 5% svih obitelji. U industrijskim zemljama obiteljske se situacije međusobno razlikuju. Ipak, svugdje se susreće raznolikost obiteljskih oblika. Od novih obiteljskih formi brojčano su veoma značajne jednoroditeljske obitelji, čiji se udio kreće između 15 i 30%, zatim slobodne veze sa ili bez djece, rekonponirane obitelji koje su sastavljene od rastavljenih roditelja ili udovaca/udovica i njihove djece, pa neki autori govore o "novim brojnim obiteljima" itd.

Moglo bi se reći da spomenuti obiteljski oblici nisu novi i da su i ranije postojali. No tada su bili atipični, devijantni, dok su danas

uobičajeni. Često se radi o prelaznim oblicima. Obiteljske su situacije postale nestabilne i smjenjuju se jedna iza druge. Tradicionalni građanski kalendar obiteljskog života koji se odvijao kroz sukcesiju etapa: ljubav - zaruke - brak - jedno dijete - drugo dijete ... - udovištvo, sve je više ugrožen u praksi. Poremetila ga je interferencija drugih oblika života, kojima su sklonije mlade generacije.

U cjelini gledano, u tradicionalnoj obiteljskoj mreži u zapadnim zemljama dogodile su se velike perturbacije. Nitko, međutim, nije procijenio kolike je socijalne troškove to izazvalo. Prisjetimo se samo problema socijalizacije mladih, školskih zostanaka i gubitaka znanja, gubljenja autoriteta i orijentacije kod djece itd. Iz svega ovog vrlo jednostavno je zaključiti da je obitelj u krizi i da će se od toga teško oporaviti. Ipak treba biti oprezan kod takvog zaključivanja.

Autori distingviraju brak i obitelj. Oni se slažu u tome da je bračna institucija u krizi. S druge strane obitelj, makar ovako preoblikovana, za većinu populacije, pa tako i mlade, zadržava svoje osnovne vrijednosti. O tome govore brojne ankete koje su provodene među mla-

dim ljudima, pa tako i u nas. U svim tim projekcijama obitelj ima visoku afektivnu vrijednost. Ona je mjesto opuštanja, rekompensacije, sklonište pred nedaćama svijeta, naj snažnije emotivno uporište. Obitelj je najpouzdanije sredstvo za postizanje sreće suvremenog čovjeka. No ostaje otvoreno pitanje: kako prevladati nastalu kontradikciju između nestabilnosti braka i općeprihvaćenih vrijednosti obitelji?

Ovo je, u osnovnim naznakama, demografska i obiteljska slika Zapada pri kraju 20. stoljeća. Prisutna su nastojanja, prije svega Katoličke crkve, da se ona mijenja i da se prevlada konzumerska i hedonistička orijentacija razvijenog svijeta koja je do svega toga dovela. Teško je predvidjeti što će se dalje dešavati. Možda se desi neočekivani preokret u trendovima kao šezdesetih godina. No sada se on ne nazire.

Nas će dalje zanimati kako se zapadne države odnose prema demografskim procesima i novim fenomenima koji su se s tim u svezi pojavili u obitelji. U prilogu koji ćemo objaviti u sljedećem broju pokušat ćemo prikazati aktualne europske politike prema obitelji.

LITERATURA:

1. Association internationale de la sécurité sociale (1962), *Rapports XIX*, Acapulco.
2. x x x *Douzième rapport sur la situation démographique en France*, INED, 1983.
3. x x x Editorial (1994), L'alpha et l'oméga: famille et sécurité sociale, *Revue internationale de sécurité sociale*, 3-4/94.
4. Festy, P. (1979), *La fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*, Paris, PUF, Cahier INED N° 85.
5. Jones, C. (1985), *Patterns of Social Policy*, London, New York, Tavistock Publications.
6. Kuijsten, A., Strohmeier, K.P., Schultze H.J. (1994); *Politique sociale et formes de vie familiales en Europe*, *Revue internationale de sécurité sociale*, 3-4/94.
7. Parsons, T. (1955), *Family, Socialization and Interaction Proces*, Glencoe, Free Press.
8. Rendulić, M. (1971), Demografska kretanja u Hrvatskoj, u zborniku: *Stanovništvo, emigracija i zaposlenost u Hrvatskoj*, Ekonomski pregled, Zagreb.
9. Roussel, L. (1989), *La famille incertaine*, Paris, Editions Odile Jacob.
10. Singly, F. (1994), *Sociologie de la famille contemporaine*, Nathan Université.
11. Steuerle, C.E., Bakija J.M. (1994), *Retooling Social Security for the 21 st Century*, The Urban Institute Press, Washington.
12. Wertheimer - Baletić, A. (1992), Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju, *Encyclopaedia moderna* br. 3 (38).

Summary

DEMOGRAPHIC PROCESSES AND FAMILY STRUCTURE

Vlado Puljiz

Since the 60's, in almost all European countries there has been a big shift in demographic trends. It primarily has been marked with a fertility rate decrease. The result has been a disturbance of the entire demographic structure. The main causes of this demographic recession are a changed relationship between young people and their family, the employment of women and birth control. A difference in family forms may also be attributed to these changes. A typical family nucleus, in which the father is employed and is the bread winner and the mother is a housewife and a child-raiser, is nowadays less common than other family forms. The family today is characterized by both parents employed (two bread-winners), and there is also a significant percentage of one-parent families and childless couples.

The author analyzes demographic trends in the European countries in the recent period of time and the division of the classical conjugal family into several new family types. Demographic trends and changes in the family structure in the European countries are important factors in evaluating the demographic situation and its perspectives.